

The Myth of Jamshid in Asadi Tusi's *Garshasnameh* and Abdi Beyg Shirazi's "Jam-e Jamshidi" in Comparison with the Depictions of Jamshid in the Baysunqur Shahnameh

Sara Kiani ¹, Morteza Jafari ², Farah Niazkar ³

¹ Ph.D. student, Department of Persian Language and Literature, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran, s.kiani@iaushiraz.ac.ir

² (Corresponding author) Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran, morteza.jafari@iau.ac.ir

³ Assistant Professor of Persian Language and Literature Department, Marvdasht Branch, Islamic Azad University, Marvdasht, Iran, farah.niazkar@iau.ac.ir

Article Info

Research Article

Issue 56

Volume 21

Page 520 to 537

Submission Date: 2023/08/04

Review Date: 2023/09/24

Acceptance Date: 2023/12/11

Publication Date: 2024/12/21

Keywords

Jamshid myth,
Garshasnameh,
Asadi Tusi,
Jam-e Jamshidi,
Baysunqur Shahnameh

Cite this article

Kiani, S., Jafari, M. and Niazkar, F. (2024). The Myth of Jamshid in Asadi Tusi's *Garshasnameh* and Abdi Beyg Shirazi's "Jam-e Jamshidi" in Comparison with the Depictions of Jamshid in the Baysunqur Shahnameh. *Islamic Art Studies*, 21(56), 520-537.

 doi.org/10.22034/IAS.2023.423767.2309

 [dx.doi.org/10.22034/IAS.2023.423767.2309](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.423767.2309)

ABSTRACT

Myths emerge as frameworks through which humans represent their thoughts, desires, ideals, or needs within the context of life, undergoing transformations in each stage of their evolution according to prevailing aspirations and aesthetic preferences, based on specific and defined methods. The myth of Jamshid and his tale of love is no exception; its historical development reflects this phenomenon. This myth is also depicted and emphasized in illustrated manuscripts of the Shahnameh. This study employs a descriptive-analytical approach to explore how this myth is represented, focusing particularly on two later examples: Asadi Tusi's *Garshasnameh* and the more recent poetic manuscript *Jam-e Jamshidi* by Abdi Beyg Navidi Shirazi, in order to illustrate structural differences in the treatment of the same subject in two narratives. Additionally, the myth of Jamshid as portrayed in the illustrated Baysunqur Shahnameh is examined as a cultural reflection of the dominant ideas of that historical period.

Research Objectives:

1. To investigate the myth of Jamshid in Asadi Tusi's *Garshasnameh* and Abdi Beyg Shirazi's *Jam-e Jamshidi* manuscript.
2. To analyze the visual representations of the Jamshid myth in the Baysunqur Shahnameh.

Research Questions:

1. What is the status of the Jamshid myth in Asadi Tusi's *Garshasnameh* and Abdi Beyg Shirazi's manuscript?
2. How are the visual depictions of the Jamshid myth reflected in the Baysunqur Shahnameh?

** This article is taken from the doctoral dissertation/thesis of "Sara Kiani" entitled "Review and Analysis of the Jamshid Manuscript of Abdi Beg Navidi Shirazi", which was submitted under the guidance of Dr. "Morteza Jafari" and the consultation of Dr. "Farah Niazkar" in 1402 at the "Islamic Azad University", Shiraz Branch.

Introduction

One of the oldest literary genres in Persian literature is storytelling. Ancient Iranians were familiar with this mode of oral narration even before Islam. Ibn Nadim, in his *Al-Fihrist* (d. 987 CE), notes that Iranians were among the oldest peoples who valued myths and stories and collected them. He mentions several pre-Islamic Iranian stories, some written in prose and others composed in verse, including ancient Persian epic tales such as those of Shahriar and Parviz, Dara and the Golden Statue. Among the surviving sources in Pahlavi verse is the *Manzumeh-ye Derakht-e Asuri* ("Assyrian Tree Poem"), a poetic dialogue between a date palm and a goat.

The origins of stories like those of Baluhar, Budasaf, Veys, and Ramin belong to this era, initially written in Sanskrit and later in Pahlavi during the Sassanian period. These stories were successively translated and adapted into Arabic and Persian poetry by figures such as Ibn al-Lahih, Fakhr al-Din As'ad Gurgani, and others. These are among the oldest known narrative works classified under Persian narrative literature.

In the 4th and early 5th centuries AH, storytelling in Persian literature was commonly practiced through episodic tales, transmission of anecdotes, and short stories. From the 13th century onward, with significant social and political changes in Iran, poets apparently paid less attention to storytelling and more to panegyric and praise poetry, while poets of the Constitutional era focused on political themes and social criticism.

Khajeh Zin al-Abidin Ali Abdi Beyg (Navidi) Shirazi was a 10th-century AH poet (129-889 AH) and the author of a fifteen-part *Khamsa* (quintet of epic poems), including the *Masnavi-ye Jam-e Jamshidi*—the earliest poetic work composed in 943 AH. This masnavi, consisting of 3,378 couplets, narrates the love story and passion of Jamshid for Dilarā, daughter of the king of Zabul. The manuscript measures 24 by 18 cm, written in fine Nastaliq script, with 600 pages arranged in four columns and 23 lines per page. The text is in black ink on cream paper, with titles and some verses highlighted in red. The *Jam-e Jamshidi* spans pages 59 to 126 and is part of a larger collection of 27,600 couplets divided into two *Khamsa* and seven *Khazaneh* (sections).

Another manuscript of this work, registered under number 3819 in the Soviet Azerbaijan Academy of Sciences archive, is currently inaccessible. The *Jam-e Jamshidi* recounts the love and passion of Jamshid for Dilarā, a story also found in various oral traditions, the *Garshaspnameh* of Asadi Tusi, the *Iskandarnama*, and others.

Several articles have been published on the story of Jamshid in the *Garshaspnameh*, including studies on the narrative function of intermediaries in the story of Jamshid and the daughter of Gorang Shah of Zabul by Mehdi Ziaei and Mahmoud Barati Khansari, rhetorical critiques by Ali Reza Arab Bafrani, comparative analyses by Kazem

Dezfulian and colleagues, and mythological examinations by Manouchehr Jokar and others. However, a comparative study specifically between the *Garshaspnameh* and *Jam-e Jamshidi* has not yet been conducted. Thus, storytelling as a literary form has a deep-rooted history in Persian literature, evolving through various social and political contexts and manifesting in works such as the *Garshaspnameh* and *Jam-e Jamshidi*, which contribute richly to the mythopoetic tradition surrounding Jamshid.

Conclusion

As is evident, myths are symbolic; that is, they represent thoughts, desires, ideals, or human needs within the context of everyday life. However, they are not symbols of existing reality, but rather symbols of a world constructed from the aspirations, wishes, and intellectual foundations of each people. Over time, these myths find literary reflections and become symbolized in unique ways within each mind and culture. In other words, human societies, at every stage of their evolutionary course, have created new myths and legends in accordance with their own aspirations. This does not mean that new heroes have been invented purely from imagination; rather, they have either established syntheses from previously created phenomena or reconstructed entire ancient narratives. This process has been carried out through various methods, such as repetition and sampling of favored ancient forms, combining parts and wholes, individuals and types; merging several prior mythological elements into one another; borrowing mythic elements from other peoples; fundamental transformation of a myth, narrative, or mental phenomenon at its roots; and so forth.

The myth of Jamshid is no exception to this process. The gradual evolution of the Jamshid myth throughout history is observable—from the reference to Jamshid in creation and death myths in the Vedas, to his symbolic presence as a heroic king and champion in the Gathas, and then to the myth of resurrection in the later Avesta. Subsequently, we encounter changes in the Jamshid myth during the Islamic period: from the depiction of a king who established four social classes—priests, warriors, farmers, and artisans—to a figure credited with discovering jewels, producing perfumes, manufacturing weapons, engaging in weaving and tailoring, employing devs (demons) to carry his throne to heaven, popularizing Nowruz, constructing fortresses (such as Varjamkard or the earthly paradise), and so forth.

The reflection of Jamshid's love and passion, which leaves traces in history and resonates in the imaginations and aspirations of the myth's audiences, has appeared in various forms across different periods. This is accessible to audiences in diverse ways:

in epic works such as the *Garshaspnameh* and in later romantic poetic compositions like the *Jam-e Jamshidi*.

References

Abdī Beyg Shīrāzī, Zīn al-‘Ābedīn ‘Alī. (1966). *Laylī va Majnūn*. Edited by Abulfazl Rahimov. Moscow. [In Persian].

Abdī Beyg Shīrāzī, Zīn al-‘Ābedīn ‘Alī. (1967). *Haft Akhtar*. Edited by Abulfazl Rahimov. Moscow. [In Persian].

Abdī Beyg Shīrāzī, Zīn al-‘Ābedīn ‘Alī. (2016). *Takmilat al-Akhhbār*. Edited by Abdolhossein Navā’ī. Tehran: Nashrni. [In Persian].

Abdī Beyg Shīrāzī, Zīn al-‘Ābedīn ‘Alī. (2017). *Jannāt ‘Adn*. Tehran: Sokhan. [In Persian].

Akbarlou, Manouchehr. (2018). “A Poem in Praise of Monotheism: A Brief Look at the Assyrian Tree Poem.” *Javan Magazine*. [In Persian].

Afsari, Mehran; Hedāyani, Mahdi. (1998). *Haft Lashkar*. Tehran: Elmi. [In Persian].

Aydinlu, Sajad. (2012). *Tumār-e Naqqālī-ye Shāhnāme*. Tehran: Behnagar. [In Persian].

Azarbaigdelī, Lotf-‘Alī ibn Āqā Khān. (1958). *Ātashkadeh-ye Āzar*. Compiled by Seyyed Ja‘far Shahidi. Tehran: Mo’assese-ye Nashr-e Ketab. [In Persian].

Bal‘amī, Mohammad. (1974). *Tārikh*. Edited by Mohammad-Taqi Bahar and Mohammad Parvin Gonabadi. Tehran. [In Persian].

Bandehesh. (2006). Translated by Mehrdad Bahar. Tehran: Toos. [In Persian].

Biruni, Abū Rayhān. (2001). *Al-Āthār al-bāqiyah*. Edited by Parviz Azkaei. Tehran: Mo’assese-ye Pajooeshi-ye Miras. [In Persian].

Daqā’iqī Biliyānī, Taqī al-Dīn Owḥādī. (2009). *‘Arafāt al-‘Āsheqīn wa ‘Arasāt al-‘Ārefīn*, Vol. 4, edited by Seyyed Mohsen Najī Nasrābādī, 4th edition. Tehran: Asatir. [In Persian].

Ebne Athir, ‘Ezz al-Din. (1991). *Al-Kāmil fi al-Tārikh (The Complete History)*, Vol. 1, translated by Seyyed Mohammad Hossein Rouhani. Tehran: Asatir. [In Persian].

Ebne Balkhi. (1963). *Farsnameh*. Edited by Ali-Naqi Behrouzi. Shiraz. [In Persian].

Ebne Nadim. (n.d.). *Al-Fihrist*. Cairo: Matba‘at al-Istiqāamah. [In Persian].

- Ferdowsi, Abū'l-Qāsem. (2005). *Shāhnāmeḥ*. Edited by Sa'id Hamidian, 4th edition. Tehran: Ghatreh. [In Persian].
- Gardizi, Abd al-Hayy. (1984). *Zayn al-Akḥbār*. Edited by Abd al-Hayy Habibi. Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian].
- Kāshī, Mohammad ibn 'Alī Taqī al-Dīn. (2005). *Kholāsat al-Ash'ār wa Zobdat al-Afkār*. Edited by Abdol'Ali Adib Boroumand and Mohammad Hossein Nasiri Kahnāmouei. Tehran: Miras-e Maktub. [In Persian].
- Kristensen, Arthur. (2004). *The First Man and the First King*. Translated by Ahmad Tafazzoli and Zhaleh Amuzegar. Tehran: Cheshmeh. [In Persian].
- Majmal al-Tavāriḫ wa'l-Qesas. (1939). Edited by Mohammad-Taqi Bahar. Tehran. [In Persian].
- Maqdisī, Moṭahhar. (1903). *Al-Bad' wa al-Tārīkh*. Edited by Clément Huart. Paris.
- Mas'udi, 'Alī. (2005). *Morūj al-Dhahab*. Edited by Mohammad Mohyi al-Din Abd al-Hamid. Cairo. [In Persian].
- Pourdavoud, Ebrahim. (1977). *Yasna*, Bombay. Tehran: Anjoman-e Zartoshtian-e Irani. [In Persian].
- Pourdavoud, Ebrahim. (1977). *Yashts*. Edited by Bahram Farahvashi. Tehran: Elmi. [In Persian].
- Rāzī, Amin Ahmad. (2008). *Tazkera-ye Haft Eqlim*. Edited by Seyyed Mohammad Reza Taheri, Vol. 1. Tehran: Soroush. [In Persian].
- Razī, Hāshim. (2006). *Nowruznameh*. Attributed to Omar Khayyam, edited by Mojtaba Minavi. Tehran: Ketabkhaneh-ye Kāveh. [In Persian].
- Razī, Hāshim. (2006). *Vendidad*. Translated by Hāshim Razī. Tehran: Sokhanvarān. [In Persian].
- Royāni, Vahid. (2013). *Sām-nāmeḥ*. Tehran: Miras-e Maktub. [In Persian].
- Safā, Zabihollah. (1984). *Epic Poetry in Iran: From the Earliest Historical Era to the Fourteenth Century AH*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Safā, Zabihollah. (2003). *History of Literature in Iran*. Tehran: Ferdows. [In Persian].
- Sa'di, Mosleh al-Din. (2004). *Kulliyāt-e Sa'di*. Edited by Mohammad Ali Foroughi. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].

Sadīqiyān, Mahindokht. (2007). *Iranian Mythological-Epic Culture According to Post-Islamic Sources*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian].

Tabarī Āmelī, Mohammad ibn Jarīr. (1983). *Tārikh-e Tabarī*. Translated by Abolqasem Payandeh, Vol. 2. Tehran: Nashr-e Asatir. [In Persian].

Tabarī, Mohammad ibn Jarīr. (1988). *Translation of Tafsir-e Tabarī*, compiled during the reign of Mansur ibn Nuh Samanid, 350–365 AH, edited by Habib Yaghmaei, 7 vols. Tehran: Toos. [In Persian].

Th‘ālabī, Abd al-Malik. (1997). *Thimār al-Qulūb*. Translated by Reza Anzābi-Nejad. Mashhad. [In Persian].

بررسی اسطوره جمشید در گرشاسب‌نامه اسدی طوسی و «جام جمشیدی» عبدی‌بیگ شیرازی در تطبیق با نگاره‌های جمشید در شاهنامه بایسنقری

سارا کیانی^۱، مرتضی جعفری^۲، فرح نیازکار^۳

^۱ دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران، sarakiani@gmail.com

^۲ (نویسنده مسئول) استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران، morteza.jafari@iau.ac.ir

^۳ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد مرودشت، دانشگاه آزاد اسلامی، مرودشت، ایران، farah.niazkar@iau.ac.ir

چکیده

اسطوره‌ها پدید می‌آیند تا انسان‌ها در قالب این اساطیر، به بازنمود اندیشه‌ها، آرزوها، آرمان‌ها، یا نیازهای بشری خود در بستر زندگی بپردازند و در هر دوره از سیر تکاملی آن، مطابق با آرزوهای خود و خوشامد ذوقشان، بر مبنای روش‌های معین و مشخصی، تغییر و تحولی در ساختار آن پدید آورند. اسطوره جمشید و داستان دلدادگی وی نیز از این امر مستثنی نیست؛ سیر تحول تاریخی این اسطوره بیانگر این مهم است. این اسطوره در نسخ مصور شاهنامه نیز ترسیم شده و مورد توجه است. این پژوهش، به‌گونه توصیفی - تحلیلی به بازنمود چگونگی آن پرداخته شده است و برای تبیین بیشتر موضوع، بر دو نمونه متأخر، گرشاسب‌نامه اسدی طوسی، و جدیدتر، نسخه خطی منظومه جام جمشیدی عبدی‌بیگ نویدی شیرازی تأکید شده است تا تفاوت ساختاری موضوع واحد، در دو روایت، به تصویر کشیده شود. همچنین بررسی اسطوره جمشید در نسخ مصور شاهنامه بایسنقری نیز به‌نوعی ترسیم و بازنمود نگاره‌های فرهنگی حاکم بر این دوره تاریخی ست.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی اسطوره جمشید در گرشاسب‌نامه اسدی طوسی و نسخه خطی جام جمشیدی عبدی‌بیگ شیرازی.
۲. بررسی نگاره‌های اسطوره جمشید در شاهنامه بایسنقری.

سوالات پژوهش:

۱. اسطوره جمشید در گرشاسب‌نامه اسدی طوسی و نسخه خطی عبدی‌بیگ شیرازی چه جایگاهی دارد؟
۲. نگاره‌های اسطوره جمشید در شاهنامه بایسنقری چگونه بازتاب یافته است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۶

دوره ۲۱

صفحه ۵۲۰ الی ۵۳۷

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۲/۰۵/۱۳

تاریخ داوری: ۱۴۰۲/۰۷/۰۲

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱

کلمات کلیدی

اسطوره جمشید،
گرشاسب‌نامه،
اسدی طوسی،
جام جمشیدی،
شاهنامه بایسنقری.

ارجاع به این مقاله

کیانی، سارا، جعفری، مرتضی و نیازکار، فرح. (۱۴۰۳). بررسی اسطوره جمشید در گرشاسب‌نامه اسدی طوسی و «جام جمشیدی» عبدی‌بیگ شیرازی در تطبیق با نگاره‌های جمشید در شاهنامه بایسنقری. *مطالعات هنر اسلامی*, ۲۱(۵۶), ۵۲۰-۵۳۷.

 dorl.net/dor/20.1001.1.*
***** ***/

 dx.doi.org/10.22034/IAS.2023.433767.2309

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری/پایان‌نامه "سارا کیانی" با عنوان "بررسی و تحلیل نسخه خطی جام‌جمشیدی عبدی‌بیگ نویدی شیرازی" است که به راهنمایی دکتر "مرتضی جعفری" و مشاوره دکتر "فرح نیازکار" در سال ۱۴۰۲ در دانشگاه "دانشگاه آزاد اسلامی" واحد "شیراز" ارائه شده است.

مقدمه

یکی از انواع ادبی که سابقه‌ای دیرین در ادبیات فارسی دارد، داستان‌سرایی است. ایرانیان پیش از اسلام با این شیوه سرودن آشنا بوده‌اند. ابن‌ندیم در الفهرست (۴۶۳-۳۶۳) آورده که ایرانیان قدیم‌ترین اقوامی هستند که به افسانه و قصه اهمیت می‌دادند و آن‌ها را جمع‌آوری می‌کردند. او داستان‌هایی را از ایران پیش از اسلام نام می‌برد که برخی به نثر نوشته شده و برخی دیگر به زبان شعر سروده شده‌اند؛ داستان‌هایی مانند شهر براز و پرویز، دارا و الصنم الذهب داستان‌های منظوم کهن فارسی هستند. از جمله منابعی که به شعر و به زبان پهلوی به‌جا مانده، می‌توان منظومه درخت آسوریک است. این منظومه گفت‌وگو و مناظره‌ای بین درخت خرما و بز است (اکبرلو، ۱۳۹۷: ۱۸). اصل داستان بلوهر و بوداسف و ویس و رامین نیز متعلق به همان ایام است که اولی به زبان سانسکریت و دومی به زبان پهلوی روزگار اشکانی نوشته شده بود که به ترتیب، ابان بن لاحق، قرن سوم و فخرالدین اسعدگرگانی، قرن پنجم آن‌ها را به شعر عربی و فارسی سروده‌اند (صفا، ۱۳۸۲: ۳۳۱/۱). این چند اثر قدیمی‌ترین داستان‌هایی هستند که در زمره ادبیات داستانی منظوم فارسی شناخته شده‌اند. در قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم، داستان‌سرایی به صورت قصه‌پردازی و نقل حکایات و داستان‌های کوتاه در ادب فارسی معمول بوده است.

از سده سیزدهم و شعر دوره بازگشت به بعد، به خاطر تغییرات شدید اجتماعی و سیاسی که در ایران رخ می‌دهد، ظاهراً توجه شعرا به داستان‌سرایی کمتر می‌شود و شعرای دوره بازگشت بیشتر به مدح و منقبت، و شعرای عصر مشروطیت به بیان مسائل سیاسی و انتقاد از اوضاع نابسامان اجتماعی می‌پردازند. خواجه زین‌العابدین علی عبدی بیگ (نویدی) شیرازی از شعرای قرن دهم (۸۸۹-۱۲۹ ق) صاحب پانزده مثنوی در سه خمسه است و مثنوی جام جمشیدی نخستین مثنوی شاعر در سال ۹۴۳ ه. در بحر هزج و در ۳۳۷۸ بیت سروده شده و ماجرای عشق و دلدادگی جمشید به دلارا، دختر پادشاه زابل است. اندازه صفحات این مثنوی، بیست و چهار در هجده سانتی‌متر است و به خط خوش نستعلیق نگاشته شده، اگرچه نام کاتب آن مشخص نیست. این نسخه شامل ششصد صفحه است و اشعار هر صفحه، در چهار ستون و بیست و سه سطر، با خط ریز نوشته شده است. مثنوی «جام جمشیدی» از صفحه ۵۹ آغاز گردیده و تا صفحه ۱۲۶ ادامه می‌یابد. متن نسخه با مرکب مشکی بر روی کاغذ نخودی نگاشته شده و عناوین و برخی از آیات و احادیث با مرکب شنگرف (سرخ) خطاطی شده است. این نسخه مشتمل بر دو خمسه و هفت خزانه و دربرگیرنده ۲۷۶۰۰ بیت است.

نسخه دیگر این منظومه با شماره ثبت ۳۸۱۹ در آرشیو فرهنگستان علوم آذربایجان شوروی قابل دسترس نیست. این منظومه، ماجرای عشق و دلدادگی جمشید به دلارا، دختر پادشاه زابل را به تصویر کشیده است؛ داستانی که در روایت‌های مختلف شفاهی، گرشاسب‌نامه اسدی طوسی، اسکندرنامه و... هریک، به نوعی بدان پرداخته شده است.

همچنین درباره داستان جمشید در گرشاسب‌نامه مقالاتی به چاپ رسیده است از جمله: «نوع و تبیین کارکرد واسطه در داستان جمشید و دختر گورنگ‌شاه زابلی از گرشاسب‌نامه اسدی طوسی»، نوشته مهدی ضیایی و محمود براتی

خوانساری و «نقد بلاغی داستان زال و رودابه شاهنامه فردوسی و داستان جمشید و دختر شاه زابل گرشاسب‌نامه اسدی» نوشته علی‌رضا عرب بافرانی، «بررسی برخی همپوشانی‌ها و اختلافات بین شاهنامه، گرشاسب‌نامه و کوش‌نامه در مورد جمشید، فریدون، مازندران و...» نوشته کاظم دزفولیان، عباس شنکایی، مجتبی دماوندی؛ «طلسم جمشید؛ نقد و بررسی بن‌مایه‌ای اسطوره‌ای در منظومه‌های پهلوانی و طومارهای نقالی با تکیه بر سام‌نامه» نوشته منوچهر جوکار محمود رضایی دشت ارژنه مختار ابراهیمی لاله آشنا، و... اما تاکنون دو منظومه گرشاسب‌نام و جام جمشیدی به‌گونه قیاسی مورد بحث و بررسی واقع نشده و پیش از این باره پژوهش مستقلی صورت نگرفته است.

۱. چارچوب نظری و یا چارچوب مفهومی

عبدی بیگ نویدی شیرازی صاحب آثار متعددی است که از آن میان، سه خمسه، به تقلید از خمسه نظامی سروده و بوستان خیال را بر اساس تقلید از بوستان سعدی. برخی از آثار وی همچون تکملة الاخبار، دوحه الاخلاص، روضه الصفات و جنات عدن، مجنون و لیلی و هفت اختر، توسط ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف، در مسکو تصحیح و چاپ شده است. تکملة الاخبار که اثری تاریخی و به نثر فارسی است؛ توسط عبدالحسین نوایی تصحیح و منتشر شده است. سلامان و اقبال عبدی بیگ نیز توسط فاطمه مدرسی و وحید رضایی حمزه کندی تصحیح و منتشر شده است. مثنوی جنات عدن عبدی بیگ نیز توسط احسان اشراقی و مهرزاد پرهیزگاری، تصحیح و چاپ شده است. صریح‌الملک عبدی بیگ که در شرح املاک و بناهای بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی است، نیز توسط محمود محمد هدایتی تصحیح و منتشر شده است. دیگر آثار وی همچون خزائن ملکوت، جام جمشیدی و ... تاکنون مورد بررسی، شرح و تحلیل واقع نشده است. آثاری که هریک به لحاظ ساختاری و محتوایی در خور تاملند. منظومه منتشر نشده «جام جمشیدی» عبدی بیگ نویدی شیرازی، شاعر عهد صفوی در سال ۹۴۳ ه. در بحر هزج و در ۳۳۷۸ بیت سروده شده است. یک نسخه خطی قابل دسترس از این مثنوی که به خط نستعلیق نگاشته شده و تاکنون تصحیح، چاپ و منتشر نشده، به شماره ۲۴۲۵ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. عبدی بیگ شاعر سده دهم است که آثار ارزشمندی از خود به جای گذاشته است. این تحقیق براساس تحلیل و شرح ابیات جام جمشیدی از خمسه‌ی دوم کلیات نویدی است. علاوه بر آن سبک شعری وی به همراه مختصات شعر آن دوره بررسی می‌شود. تأثیرپذیری عبدی از شعرای ماقبل ایشان و تأسی و یا تقلید از شعر دوره‌های قبل نیز مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

آنچه در طول تاریخ هویت ملتی را از گزند حوادث حفظ می‌کند، فرهنگ گذشتگان است که در قالب سنگ‌نوشته‌ها و کتاب‌ها باقی می‌ماند. تصحیح نسخه‌های خطی، احیای فرهنگ کهن و ارزشمند یک ملتند احیای آن می‌تواند دسترسی انسان را به لایه‌های ناشناخته تاریخی‌اش امکان‌پذیر کند. لایه‌هایی از اندیش رفتارهای معنوی و علمی نویسندگان عصرهای پیشین. خواجه زین‌العابدین علی بن عبدالمومن شیرازی متخلص به «نویدی شیرازی» و «عبدی بیگ شیرازی» از نویسندگان قرن دهم هجری است. بعضی او را متولد اصفهان یا نیشابور می‌دانند. وی به واسطه شغل مستوفی‌گری در دربار شاه‌طهماسب صفوی بیشتر در آذربایجان بوده است. آثار وی شامل دو بخش منثور و منظوم است و در آثار

منظومش، سبغهای با درونمایه مذهبی دارد. وی بوستان خیال را به تقلید از سعدی در ده باب نوشته است و سه خمسه به تأسی از نظامی دارد که هر کدام محتوی چندین مجموعه می‌باشند:

- خمسه اول: مظهرالاسرار، جام جمشیدی، مجنون و لیلی، هفت اختر و آیین اسکندری؛

- خمسه دوم: جوهر فرد، دفتر دردها نوار تجلی، فردوس العارفین، خزائن الملکوت؛

- خمسه سوم: روضه الصفات، دوحه الاظهار، جنه الانهار، زینه الأوراق، صحیفه اخلاق.

عبدی بیگ در آثارش از صورخیال بهره گرفته و به آرایه‌ای مختلف توجه داشته است. وی ارادت بسیار به پیامبر اکرم (ص) و خاندانش داشته و با اینکه دیگر اشعارش غنایی‌ست اما مثنوی‌هایش در موضوعات مذهبی کم‌نظیر هستند. از آیات قرآنی بسیار بهره برده و در تلمیحات و حکایات تمثیلی خود از القاب و معجزات پیامبران الهی استفاده بسیار کرده است. چندین اثر از نویدی شیرازی در کتب دیگر نام برده شده که از آنها اطلاعاتی در دسترس نیست از آن جمله می‌توان به بوستان خیال، طربنامه و دیباچه البیان اشاره کرد. بسیاری از آثار عبدی بیگ را خورشناس برجسته شوروی سابق به نام ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف در مسکو، تصحیح و چاپ کرده است. آنچه در این تحقیق، بررسی خواهد شد، نسخه تصحیح نشده جام جمشیدی از مجموعه خمسه اول عبدی بیگ شیرازی است.

۲. بخش تحلیل‌ها

۲.۱. اسطوره جمشید به روایت متون پیش از اسلام

جمشید، پادشاه پیشدادی و از مشهورترین چهره‌های تاریخ اساطیری ایران و ادبیات فارسی است. این نام در نوشته‌های فارسی نو و عربی، به صورت‌هایی چون جمشد، جم شید، جم الشید، جمشاد، جم شاد، جم الشاد جمشاسپ، جمشیدون، جم شاه (طبری، ۱۳۶۲: ۱ / ۱۱۹، ۱۲۱؛ مقدسی، ۱۹۰۳: ۳ / ۷، ۲۴) و به صورت مختصر «جم» (ثعالبی، ۱۳۷۶: ۱۱) آمده است.

در منابع فارسی و عربی دوره اسلامی نیز نظریات گوناگونی پیرامون نام وی آمده، چنانکه جم را به معنای قمر و ماه گرفته، و افزوده‌اند که جمشید را به دلیل حسن صورت چنین خوانده‌اند (ابن اثیر، ۱۳۷۰: ۱ / ۶۴) و یا آورده‌اند که جم به زبان پهلوی روشنایی است و شید، آفتاب (طبری، ۱۳۶۲: ۲ / ۲، ۴۰۲؛ ۶ / ۱۴۷۵؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۵۱۵؛ مجمل‌التواریخ، ۱۳۱۸: ۲۵)، اما اغلب منابع «شید» را به معنای روشنی و شعاع و نور (مقدسی، ۱۹۰۳: ۳ / ۱۴۰) آورده، و برآندند که: «از آن رو جم شیدش می‌خواندند که هر جا می‌رفت، روشنایی از وی می‌تافت» (بلعمی، ۱۳۵۳: ۸۷-۸۸؛ مجمل‌التواریخ، ۱۳۱۸: ۲۵).

همزمان با اختلاف نظر پیرامون نام، اسطوره جمشید تحولاتی را نیز از سر گذرانیده است. در گات‌ها (۳۲، بند ۸) یک بار از ییمه پسر ویوهونت (ویونگهان) یاد شده که از گنجهکاران است، زیرا برای خشنود ساختن مردم، گوشت خوردن را به ایشان آموخت؛ اما در دیگر بخش‌های یسنا (یسن ۹، بندهای ۴-۵) او را با صفت‌هایی چون «نیک‌رَمه» و «زبیا»

می‌ستایند. در «آفرین زردشت» نیز، زردشت ویشتناسپ را دعا می‌کند و برخورداری از گله و رمهٔ جم را برای او خواهان است (یسن‌ها، ۱۳۵۶: ۸۰). در فروردین یشت فروهر جم برای پایداری در برابر بینوایی دیوآفریده شده، و در برابر خشکسالی و بر ضد آسیب دیو زوال و فراموشی ستوده می‌شود (یشت‌ها، ۱۳۵۶: ۱۰۲).

در فرگرد دوم وندیداد، اهورامزدا برای زردشت روایت می‌کند که نخست او از جم خواست تا دین وی را به جهانیان برساند، اما جم این کار را در توان خود ندید. پس اهورامزدا نگاهبانی و سروری جهان را به دو می‌سپارد ... به هر روی، در دوران پادشاهی او که عصر زرین نام گرفته، آب و گیاه ناخشکیدنی و خوردنی‌ها ناکاستنی می‌شوند؛ نه سرما هست و نه گرما، و نه پیری و نه رشک و جانوران و مردمان نامیرا می‌شوند... چنین است تا آنکه جم سخن دروغ می‌گوید. پس فره به پیکر مرغی، ۳ بار از او می‌گریزد و آن را به ترتیب ایزد مهر، فریدون پسر آبتین، و گرشاسب دلیر دریافت می‌کنند. از آن پس جم افسرده و سرگردان، و از دشمن خویش در زمین پنهان است (یشت‌ها، ۱۳۵۶: ۳۳۶-۳۳۷).

۲.۲. اسطوره جمشید به روایت متون اسلامی

نام جم و توصیف شخصیت وی و یادکرد کارها و باشکوه و جلال پادشاهی او، در بیشتر نگاهشته‌های تاریخی و جغرافیایی دورهٔ اسلامی آمده، و در زبان و ادب فارسی نیز نمود یافته است و از این نظر، تنها فریدون با او قابل مقایسه است (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۲۸۵).

بیشتر منابع جمشید را پسر تهمورث یا ویونگهان دانسته (فردوسی، ۱۳۸۴: ۴۱؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۲؛ طبری، ۱۳۶۲: ۲، ۲۰۱؛ صدیقیان، ۱۳۸۶: ۱ / ۹۸، ۱۰۱) و گاه برادر یا برادرزادهٔ تهمورث خوانده (ابن‌اثیر، ۱۳۷۰: ۱ / ۶۴؛ ابن‌بلخی، ۱۳۴۲: ۱۰، ۲۸، ۲۹؛ بندهش، ۱۳۸۵: ۱۴۹؛ کریستن‌سن، ۴۲۹) و نسبش را نیز به گونه‌های مختلف تا کیومرث و گاه به نوح رسانده‌اند (مقدسی، ۱۹۰۳: ۳ / ۱۴۰). برای جمشید فرزندان و خویشاوندانی برشمرده‌اند؛ از جمله بیوراسپ یا ضحاک که بر او بشورید. بیوراسپ را اغلب خواهرزادهٔ جم دانسته‌اند (بیرونی، ۱۳۸۰: ۲۱۸؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۴، حاشیهٔ ۲)؛ فریدون که او را از نوادگان جم گفته‌اند (ابن‌بلخی، ۱۳۴۲: ۱۱-۱۲؛ مسعودی، ۱۳۸۴: ۱ / ۲۲۴؛ طبری، ۱۳۶۲: ۱ / ۱۴۹). دو دختر یا خواهر او که ضحاک آنان را به همسری خویش درمی‌آورد (فردوسی، ۱۳۸۴: ۵۵؛ مجمل‌التواریخ، ۱۳۱۸: ۲۷).

این منابع برآنند که جمشید در اول پادشاهی، سخت عادل و خدای‌ترس بود و جهانیان دوستدار او بودند و خداوند او را فر و عقل داده بود که با آن‌ها کارهای بسیار کرد (ابن‌بلخی، ۱۳۴۲: ۳۰؛ نوروزنامه، ۱۳۷۰: ۱۸). بیرون آوردن کانی‌ها و فلزات و شناخت کاربرد آن‌ها و کارهای عمرانی را هم به جمشید نسبت داده‌اند. او از دریا و کوه و معدن و بیابان، دُر و گوهر و سنگ‌های گرانبها، و انواع فلزات؛ از زر و سیم گرفته، تا مس و روی و ارزیز و سرب، بیرون آورد (ابن‌بلخی، ۱۳۴۲: ۳۱، ۳۲؛ فردوسی، ۱۳۸۴: ۴۳؛ طبری، ۱۳۶۲: ۱ / ۱۱۹). استفاده از زیورآلات و نیز آرایش و پیرایش عروسان و شاهان و نیز استفاده از بوی‌های خوش را نیز بدو نسبت می‌دهند (بلعمی، ۱۳۵۳: ۸۸). وی صنعت‌ها و

پیشه‌های گوناگون پدید آورد و با بیرون آوردن آهن از سنگ و ساختن پولاد، ابزارهای بسیار ساخت (طبری، ۱۳۶۲: ۱ / ۱۲۰؛ مجمل‌التواریخ، ۱۳۱۸: ۳۹؛ مسعودی، ۱۳۸۴: ۱ / ۲۲۳). چنانکه پیش از جمشید سلاح مردم چوب و سنگ بود و نخستین بار جمشید سلاح از آهن ساخت و تیر و کمان و تیغ و خفتان و کارد و خود و زره و جوشن و برگستان و زین ابداع کرد (بلعمی، ۱۳۵۳: همانجا؛ ابن‌بلخی، ۱۳۴۲: ۳۰).

رام کردن و نگاهداشت اسب و دیگر چارپایان، کاشتن و بریدن درخت و کندن جوی (طبری، ۱۳۶۲: همانجا؛ ثعالبی، ۱۳۷۶: ۱۲؛ بلعمی، ۱۳۵۳: همانجا) و رشتن ابریشم و کتان و بافتن فرش و پارچه و تهیه جامه و رنگ کردن آن نیز به جمشید منسوب است (ابن‌بلخی، ۱۳۴۲: ۳۳؛ فردوسی، ۱۳۸۴: ۴۲؛ طبری، ۱۳۶۲: ۱ / ۱۱۹؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۳)؛ نیز آمده است که او در روز نوروز نیشکر را یافت و گرفتن شکر از آن را فراگرفت و به مردمان آموخت (بیرونی، ۱۳۸۰: ۲۸۱).

۲.۳ جمشید در روایت‌های شفاهی

اسطوره جمشید به‌گونه متفاوتی در روایت‌های ادب عامه و فلکلور، بازتاب یافته است. در کهن‌ترین طومار نقلی شناخته‌شده، درباره نام او آمده که چون بسیار زیبا بود و «خورشیدصفت»، نام او جمشید بود (آیدنلو، ۱۳۹۱: ۱۶۱). انجوی نیز اشاره می‌کند که لطیف فرزند طهمورث هنگامی که به خواسته وی برای آبادانی سرزمینی می‌رود، به راهنمایی پیری روشن‌ضمیر، مردم را به گرد خود جمع کرده، می‌گوید: جمع شوید. به همین مناسبت مردم به او لقب «جمشید» داده که تخفیف شده «جمع شوید» است (انجوی، ۱۳۶۳: ۱۷-۱۸).

در طومار هفت‌لشکر، انجام ساخت شهرها و باغ‌ها، طرز تهیه غذا، دوخت لباس‌های فاخر و ساخت ابزارهای جنگی فولادی و ابداع تخت و تاج مرصع به کمک دیوان، به جمشید نسبت داده شده (افشاری، ۱۳۷۷: ۶). هم‌چنین آمده است که جمشید در کوهی با پیامبری ملاقات نموده و لقب «جم» و آموزش رمل و اصطراب را از او ستانده و به درخواست وی به آبادساختن جهان پرداخته، «جام جمشیدی» را اختراع نموده. سنگ‌های یاقوت، فیروزه، زبرجد و یشم را کشف نموده، به مردم خرید و فروش آموخته، عده‌ای را به باغبانی، برخی را به اسلحه‌سازی و شبانی و جمعی از «جوانان بهادر و صاحب‌قوت را به تیغ‌بندی مقرر نمود» و پس از تولید شراب، موبدان و حکیمان، برایش جام جهان‌نما را ساختند (آیدنلو، ۱۳۹۱: ۱۶۱-۱۶۲).

براساس همین روایات، جمشید گرفتار غرور شده، خود را خدا می‌خواند و همین امر موجب رویگردانی مردمان از وی می‌شود و او، به اراده خداوند مغلوب ضحاک شده، کشته می‌شود (انجوی، ۱۳۶۳: ۳ / ۱۸-۱۹). روایتی دیگر جمشید را مغلوب وسوسه ابلیس دانسته؛ چنانکه دل مردم نسبت به او «مثل زمهریر سرد» شده، «فر پادشاهی» را در وجودش نمی‌یافتند (آیدنلو، ۱۳۹۱: ۱۶۲-۱۶۳). در همین روایات شفاهی، جمشید از سپاه ضحاک گریخته، به زابل رفته و با دختر پادشاه ازدواج می‌کند. این همان امری است که بعدها در منظومه‌های عاشقانه همچون جام جمشیدی عبدی‌بیگ نویدی شیرازی موضوع سرایش منظومه قرار می‌گیرد. با این همه، هنگامی که ضحاک از فرار جای او آگاهی می‌یابد،

جمشید از آنجا می‌گریزد، اما سرانجام توسط مأموران ضحاک کشته می‌شود. مطابق همین موضوع در روایتی دیگر آمده است که جمشید از کابل به چین می‌گریزد و با دختر پادشاه چین ازدواج می‌کند، اما باز هم به دست ضحاک کشته می‌شود (افشاری، ۱۳۷۷: ۲۵-۹؛ اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۴۲-۲۱) که این روایت با روایت گرشاسب‌نامه مناسبت بیشتری دارد.

در همین روایات شفاهی، جمشید از سپاه ضحاک گریخته، به زابل رفته و با دختر پادشاه ازدواج می‌کند. این همان امری است که بعدها در منظومه‌های عاشقانه همچون جام جمشیدی عبدی‌بیگ نویدی شیرازی موضوع سرایش منظومه قرار می‌گیرد. با این همه، هنگامی که ضحاک از فرار جای او آگاهی می‌یابد، جمشید از آنجا می‌گریزد، اما سرانجام توسط مأموران ضحاک کشته می‌شود. مطابق همین موضوع در روایتی دیگر آمده است که جمشید از کابل به چین می‌گریزد و با دختر پادشاه چین ازدواج می‌کند، اما باز هم به دست ضحاک کشته می‌شود (افشاری، ۱۳۷۷: ۲۵-۹؛ اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۴۲-۲۱) که این روایت با روایت گرشاسب‌نامه مناسبت بیشتری دارد. علاوه بر زندگی، فرار و ازدواج جمشید که موضوع داستان‌های منظوم ادب عامه است، گنج‌ها و اشیاء باارزش او همچون جام جم در برخی آثار، بن‌مایه و موتیف داستانی، پرتکرار گردیده است (آیدنلو، ۱۳۹۱: ۲۴۳-۲۴۷؛ سام‌نامه، ۱۳۹۲: ۷۹-۸۰)، چنانکه در در عجایب آمده است که طارق‌بن‌زید وقتی اندلس را فتح کرد، ۲۴ تاج پادشاهی یافت که یکی از آن‌ها متعلق به جمشید بود (طوسی، ۱۳۴۵: ۳۶۳-۳۶۴). تاریخ ابن‌اثیر نیز به کاسه‌ای فیروزه‌ای منقش به نام جمشید اشاره می‌کند که البارسلان سلجوقی پس از فتح اصطخر یافته بود (ابن‌اثیر، ۱۳۷۰: ۱۰ / ۵۴).

۲، ۴. دلدادگی جمشید به روایت گرشاسب‌نامه و جام جمشیدی

علاوه بر شخصیت جمشید، زندگی، فرار، گنج‌ها و اشیاء باارزش او که بن‌مایه داستانی آثار بسیاری شده، دلدادگی و ازدواج او نیز در برخی منظومه‌ها موضوع سرایش اثر قرار گرفته که بی‌تردید خاستگاه آن، روایات شفاهی بوده است. گرشاسب‌نامه اسدی طوسی در قرن پنجم و جام جمشیدی عبدی‌بیگ نویدی شیرازی در قرن دهم از این جمله‌اند که با برخی شباهت‌ها و برخی تفاوت‌ها، داستان زندگی عاشقانه جمشید را به تصویر کشیده‌اند. موضوعی که در ادامه مقاله، پس از تبیین جایگاه زابلستان، بدان پرداخته شده است؛

از منابع تاریخی دوره اسلامی و شاهنامه دانسته می‌شود که پس از کورنگشاه، در عهد کیان، خاندان سام بر زابلستان فرمانروایی می‌کرده و زابلستان و سیستان و سِند؛ به ترتیب، در زیر فرمان گرشاسب پیشدادی و نریمان و سام و زال و رستم بوده است.^۱ زابلستان به‌ویژه غور در دوره اسلامی در دست خاندان سوری و غوری که آن‌ها نیز خود را از خاندان

۱. آریانپور آورده است که: در حقیقت زال در غاری که شخص حکیمی در آن زندگی می‌کرده، بزرگ و تربیت شده است. «ور زال (غار محل پرورش زال همراه با مرد حکیم) واقع در گیروی علیای شارستان در منطقه چهارصد خانه در پای کوه زار مرغ (یکی از شاخه‌های البرز) در بین دایه و شارستان در ولایت دیکندی واقع است». ور زال هم اکنون در بین مردم محل بسیار مشهور است. هم‌چنین در چهارصدخانه شارستان، قریه‌ای به نام «شاه زو» است که به احتمال زیاد از نام «زو بن طهماسب» دهمین شاه پیشدادی گرفته شده باشد. در قریه شاه زو جوی قدیمی وجود دارد که از رود هیرمند کشیده شده و از تونلی در داخل کوه عبور داده شده است.

سام می‌دانستند، بوده است. اسامی بیش از هفت نفر از شاهان غوری که در قرون پنجم و ششم هجری در غورستان و بامیان و تخارستان سلطنت می‌کردند، پسوند سام دارد، مانند سلطان غیاث‌الدین محمدسام غوری و معزالدین سام بامیانی و غیره. تعداد سلاطین غوری پس از اسلام را سی و دو نفر نوشته‌اند.^۲ در تمام منابع تاریخی و شاهنامه نام زابلستان و زابل از نام سام و خاندان وی جدا نیست.

در روایات کهن، زابلستان سرزمینی است که جمشید، پادشاه پیشدادی بلخ، پس از فرار از دست ضحاک به آنجا پناه آورد و با دختر «کوه‌رنگ» پادشاه زابلستان ازدواج کرد و گرشاسب و نریمان و سام و زال و رستم از فرزندان و نوادگان جمشید در زابلستانند.

در مجمل‌التواریخ که بیشتر الهام گرفته از تاریخ حمزه اصفهانی و گفته‌های موبد شاپور است، نوشته است: «جمشید نامش جم و فرزندش ثور بود از پری چهره دختر زابل شاه» (مجم‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۱۵).

در شاهنامه فردوسی نخستین جایی که از زابلستان و زابل سخن به میان می‌آید، هنگام سلطنت منوچهر است که داستان سام و تولد زال آغاز می‌شود؛ زابلستان در عهد منوچهر در اختیار سام بود. سام در حین تاجگذاری منوچهر به دربار وی حضور داشت. منوچهر به سام محبت بسیار کرده و دستور داد که عهدنامه‌ای بنویسد و در آن، قلمرو حکومت سام و خاندان وی را تعیین کنند:

وزان پس منوچهر عهدی نوشت سراسر ستایش بسان بهشت
همه کابل و زابل و مای و هند ز دریای چین تا به دریای سند
ز زابلستان تا بدان روی بُست بنوی نوشتند عهدی درست

در مجمل‌التواریخ نوشته است: «پادشاه هند را رأی گویند... اما بزرگ‌تر پادشاهان هندوستان را مهرج خوانند... پادشاهان زمین کابل و سند را رتبیل گویند، و پادشاه غور^۳ رستم زال به عهد خویش، از رتبیل جدا کرد و پادشاهش را و زمین را غور لقب نهادند و پادشاه غرجستان را شار خوانند، و پادشاه بامیان را شین گویند (بیرونی، بی‌تا: ۱۰۲؛ تاریخ‌الیعقوبی، ۲/ ۳۹۷)، و این ولایت‌ها (غور و غرجستان و بامیان) رستم را بود در جمله زابلستان، و این لقب‌ها وی نهادست، و اکنون همان رسم به‌جایست» (مجم‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۲۲).

فردوسی در جای‌جای شاهنامه، زابلستان و کابلستان را در کنار هم ذکر کرده و از سام و زال و رستم به‌عنوان شاهان زابلستان و از مهراب کابلی به‌عنوان شاه کابلستان یاد کرده است. مانند:

ز زابل به شاه آمد این آگهی که سام آمد از کوه با فرهی

۲. تاریخ کامل ۳۲ نفر شاهان غوری از آل‌شنسب را در طبقه ۱۷ و ۱۸ و ۱۹ از طبقات ناصری، ج ۱، ۴۲۵، چاپ عبدالحی حبیبی، کابل؛ و نیز: تاریخ مختصر افغانستان نوشته عبدالحی حبیبی، ص ۱۶۵.

۳. پادشاهی غور (بهار، همان، زیرنویس).

شَه کابلستان گرفت آفرین چه بر سام و بر زال زر هم چنین

خرامان ز کابلستان آمدیم بر شاه زابلستان آمدیم..

تو با گرز داران زابلستان دلیران و گردان کابلستان

گشتاسب کیانی در بلخ به فرزندش اسفندیار گفت:

به گیتی نداری کسی را همال مگر پر هنر نامور پور زال
که او راست تا هست زابلستان همان بُست و غزنین و کابلستان

فردوسی نیز در ذیل «گفتار اندر زادن رستم» روایت کرده است:

بگفتا به رستم غم آمد به سر نهاند رستمش نامش پدر...
یکی جشن کردند در گلستان ز کابلستان تا به زابلستان
به کابل درون گشت مهرب به مژده به درویش دینار داد
به زابلستان از کران تا کران نشسته به هر جای، رامشگران

۳. مثنوی جام جمشیدی

مثنوی جام جمشیدی نخستین مثنوی عبدی‌بیگ نویدی شیرازی است که در سال ۹۴۳ ه. در بحر هزج و در ۳۳۷۸ بیت سروده شده و ماجرای عشق و دلدادگی جمشید به دلارا، دختر پادشاه زابل را به تصویر کشیده است.

خواجه زین‌العابدین علی فرزند عبدالمؤمن شیرازی، نویسنده و شاعر ایرانی، در شیراز به دنیا آمد و روزگار کودکی و جوانی را با آموختن ادب، علم سیاق و فنون توسل گذراند. عبدی بیگ به غیر از حساب و مستوفی‌گری، از همان دوران جوانی، در سرودن شعر، به خصوص در پرداختن به مثنوی‌ها و جواب گفتن خمسه نیز ید طولانی داشته و تخلص «نویدی» را برای خود گزیده بود که پس از مدت زمانی آن را تغییر داد و تخلص «عبدی» را اختیار نمود و در دوران حیات و بعد از آن نیز او به هر دو تخلص اشتهار داشته و دارد. تقی‌الدین کاشی هم عصر وی، در کتاب خلاصه اشعار درباره او آورده: «اصل وی از شیراز است. سال‌های دراز، مستوفی و اوارجه‌نویس دفترخانه بود و در زمان شاه غفران پناه ابوالبقا شاه طهماسب روح الله روحه آن منصب به وی تعلق داشت و در امانت و دیانت و راست قلمی - که لازم است ارباب قلم را- نظیر و عدیل نداشت و در مدت منصب در افاضت احسان و اذاعت انعام و استیفای مطامع نقوی و تحصیل مراضی خاطر به وجهی توجه می‌نمود که زبان اهل روزگار به شکر آن الطاف و نیک نفسی شکر بار

بود و رقاب ارباب قلم به حلق نغم او گرانبار، و با وجود این حالات، در وادی شعر و فضیلت از دیگران ممتاز و مستثنی است و به صفای طبیعت و جودت قریحت و تزکیه نفس و تصفیه خاطر مثل و مانند ندارد و از اکثر سالکین مسالک سخنوری در پیش است و از مثنوی گویان و معاصران زمان خود بیش» (کاشی، ۱۳۸۴: ۴۹).

مصدق این معانی را امین احمد رازی مؤلف تذکره هفت اقلیم در اقلیم سوم کتاب خود (۱۳۷۸: ۲۴/۱) چنین بیان می‌کند: «عبدی بیگ در شیوه توسل و علم سیاق شهره آفاق بوده و هرگاه از شغل نویسندگی فراغت یافتی، متوجه به شعر گفتن می‌گشتی، چنانچه دو مرتبه تتبع خمسه نموده و دیوانش زیاده از ۱۰ هزار بیت بوده». تقی‌الدین اوحدی نیز در تذکره عرفات‌العاشقین (۱۳۸۸: ۱۲۶/۴) دوبار از این شاعر نام برده است؛ یک‌بار ذیل عنوان «خواجه عبدی بیگ مفرده‌نویس» و بار دیگر تحت عنوان «نویدی شیرازی». حاج لطفعلی بیگ آذر بیگدلی نیز نام وی را در تذکره آذر آورده است؛ یکجا ذیل «نویدی» نوشته: «اسمش عبید بیگ و از اکابر بزرگ زادگان شیراز است و در راستی و درستی بین الکتاب ممتاز و در علم سیاق مهارت داشته و در نظم نیز افراشته است» (۱۳۳۷: ۳۴) و جایی دیگر، تحت عنوان «عبدی» آورده است: «عبدی سال‌ها علم مسافرت افراخته و مثنوی در برابر مخزن‌الاسرار نظامی گفته» (۱۳۳۷: ۷۳).

در تکملة‌الآخبار، وی به شرح زندگانی خود پرداخته است: «این ذره حقیر، در نهم رجب سنه مذکورہ متولد گشت» (۱۳۶۹: ۵۶). و در حوادث سال ۹۳۷ ه. آورده که: «به دفتر خانه همایون افتاده، کتاب و جزودان بر طاق نهاده به دفتر و اوراق پرداخت و از آن تاریخ، اسم این بنده در سیاق ارباب حساب درآمد» (همان: ۷۳). عبدی بیگ از آن تاریخ، در خدمت شاه طهماسب به سر می‌برده و گاهی در سفرها هم نیز در رکاب وی بوده؛ چنانکه در سال ۹۴۰ که در ضمن جنگ‌های ایران و عثمانی، شاه طهماسب شهروان را در محاصره گرفته بود، عبدی بیگ نیز «در آن سفر ملازم رکاب ظفر ارتکاب بود» (همان: ۱۴۱). و سرانجام نیز چنان که خود در حوادث سال ۹۷۳ تصریح می‌کند: «در یوم السبت عشرین شوال این بنده ضعیف از منصب استیفای مال خاصه شریفه عزل گشته به درویشی مقرر گشت» (همان: ۷۸). پس از برکناری از منصب و حصول اجباری حالت «درویشی» به اردبیل رفته و در آنجا، در جوار بقعه شیخ صفی، «مجاور» شده است. عبدی بیگ از این پس دیگر به ذکر مطلبی در کتاب تکملة‌الآخبار، درباره خود نپرداخته است. با این همه، عبدی بیگ در آثار فراوان خود، نکته‌هایی در باب زندگانی خویش آورده است. وی چنانکه در منظومه «جام جمشیدی» سروده، برادری به نام سعدالدین عنایه‌الله داشته؛ و بنابراین آنچه که در منظومه «مجنون و لیلی» خود سروده، از پسر ارشد خویش شمس‌الدین محمد مؤمن نام می‌برد. براساس آنچه که در اشعارش آمده، در سال ۹۴۱ به وان و گرجستان سفر کرده است و در سال ۹۷۴ به اردبیل رفته و هفت سال در مقبره شیخ صفی مجاور و معتکف بوده. در شصت سالگی به سال ۹۸۱ به قزوین بازگشته (۹۸۱) دوباره به اردبیل بازگشته و در سال ۹۸۸ در همانجا درگذشته.

۴. داستان جمشید و دلارا در گرشاسب‌نامه اسدی طوسی

در گرشاسب‌نامه که منظومه‌ای است در حدود ده هزار بیت که اسدی توسی (۳۸۰-۴۵۲ / ۳۹۰-۴۶۵ ق) شاعر خراسانی آن را در وزنی همسان با شاهنامه و نیم قرن پس از آن سروده و در سال ۴۴۵ (۴۵۸ ق) آن را تکمیل کرده است؛ به این داستان پرداخته شده است. محور اصلی داستان گرشاسب‌نامه، زندگی گرشاسب پهلوان بزرگ سیستانی است که از سویی نیای رستم است و از سوی دیگر سپهبدی است که در جنگ‌های کین خواهی ایرج از سلم و تور نقشی برجسته ایفا می‌کند. گرشاسب، پهلوانی اوستایی هم هست و در متون قدیم همچون ابرپهلوانی ماجراجو و کوچگرد ستوده شده است.

در گرشاسب‌نامه، هنگام گریزان شدن جم از ضحاک، اسدی طوسی، به توصیف رسیدن شاه سرگردان به زابل را و ازدواجش با دختر گورنگ شاه زابل پرداخته است. شاعر، پس از تأکید بر زیبایی و دلفریبی چهره و اندام دختر شاه زابل، او را همچون دختری جنگاور و مبتکر تصویر می‌کند:

یلی گشته مردانه و شیرزن سوارى سپردار و شمشیرزن
او خواستگاران بسیار داشت، اما با پدرش قرار گذاشته بود تا هر کس را که خواست، به شوهری برگزیند.

چنان بود پیمانش با ماهروی که جفت آن گزیند که بپسندد اوی

شاهدخت اما به اندرز دایه‌اش و به امید یافتن شاهی نیرومند، به دل‌باختگانش پاسخ منفی می‌داد. به این ترتیب زمانی که جم، به زابل رسید، مهر او را در دل گرفت و او را به مهمانی دعوت کرد و با چند سخن او را آزمود. پس از آنکه دانست که خود جمشید شاه است، با او به خلوت نشست و خواهان وصلت با وی شد.

همین بود کام دل‌افروزی‌ام که روزی بود دیدنت روزی‌ام
تو را ام کنون گر پذیری مرا بر آیین به جفت گیری مرا
جمشید در نهایت، در برابر سخن‌های او تسلیم می‌شود؛ اگرچه با دیدگاهی منفی به جایگاه زنان می‌گوید:

زن ارچه دلیرست و با زور دست همان نیم مردست هر چون که هست

پیوند این دو دل‌داده، بی‌توجه به رسم و قاعده جمعی انجام می‌شود. شاهدخت جم را به سرای خود برده و پس از چند روز، از وی بار می‌گیرد.

چو برداشت دلدار از آمیغ جفت به باغ بهارش گل نو شکفت

گورنگ شاه به دخترش بدگمان می‌شود و کنیزی بر او می‌گمارد و هنگام آگاهی از این امر، او را سرزنش می‌کند:

پس پرده گشتی چنین پرفسوس نه آگه من از کار و، تو نوعروس

به نزد پدر دختر آر چند دوست بتر دشمن و مهترین ننگش اوست

شاهدخت، نزد شاه کرنش نموده، جمشید را مردی نژاده، معرفی می‌کند و رضایت او را جلب می‌نماید. بعد از نه ماه، شاهدخت، پسری به دنیا آورده، نامش را تور می‌نهند. سرانجام نیز جمشید در این داستان، به جهت فاش شدن محل استقرارش، ناگزیر به فرار شده، به سوی هندوستان می‌رود؛ ضحاک اما، او را در همانجا اسیر کرده، با ازه به دو نیم می‌کند. همسرش با خوردن زهر، خود را می‌کشد و تور در سایه شاه زابل، پهلوانی نامی و صاحب فرزندی به نام شیدسپ می‌شود.

ادامه این داستان به شیدسپ و به شاهی رسیدن او و فرزندان و نوادگانش را به تصویر می‌کشد و در پایان، شاعر با بیتی، بر آن است که:

بزرگان این تخمه کز جم بدند سراسر نیاکان رستم بدند

۵. داستان جمشید و دلارا در روایت جام جمشیدی

عبدی بیگ نویدی شیرازی، دلارا را دختر پادشاه سمرقند دانسته و رخداد این منظومه را در آنجا شکل داده است:

گهرسنجی که در فکر می‌سفت ز تاریخ قدیم این نکته می‌گفت
که شاهی بود در ملک سمرقند در آنجا بر خداوندان خداوند
ز درج پادشاهی گوهری داشت دلارا نام زیبا دختری داشت

در دوران این پادشاه؛ بازرگانی از عجم، جواهری را به قصد فروش به سمرقند می‌برد و دلارا دختر پادشاه برای خریدن جواهر نزد بازرگان می‌رود. دلارا با مشاهده زیبایی و خاص بودن گوهر، به وجد آمده، و از بازرگان می‌پرسد که اهل کدام دیار است و چنین گوهری را از کدام سرزمین آورده است:

بدین فرخنده رای از کجایی که آید از تو بوی آشنایی

بازرگان در پاسخ دلارا می‌گوید که من از سرزمینی می‌آیم که پادشاهش:

لقب جمشید آن شاه زمین را صدف طهمورث آن در ثمین را
فلک از خوبی‌اش خورشید خوانده فلک از شاهی‌اش جمشید خوانده

و بر این قرار؛ به گونه‌ای مبالغه‌آمیز به شرح و توصیف وی پرداخته؛ آن گونه که دلارا، نادیده به وی دل می‌بازد.

چو غایب گشت بازرگان ز دیده پری‌وش ماند با هوش رمیده
دلش با یار و چشمش پیش اغیار به صد جان یار را گشته خریدار
مژه از خون دل چون ابر می‌کرد دلش خون گشته بود و صبر

شاعر از این پس دلباختگی دلارا را با توصیفات بدیع بسیاری به تصویر می‌کشد؛ این تصاویر، تداعی‌کننده چگونگی عاشق شدن شیرین بر خسرو در منظومه خسرو و شیرین نظامی است که به سبب وضعیت خاص داستان و محیطی که

حوادث داستان در آن رخ می‌دهد، مملو از تصاویر، تعابیر و توصیف‌های خیال‌انگیز و اندیشه‌های بکر و تازه است که در خدمت صحنه و بیانگر یک امر روایی است. حتی در جای جای منظومه، رخداد‌های داستان به گونه‌ی مناظره‌های خسرو و فرهاد خود را نشان می‌دهد؛ درست زمانی که دایه از راز دلارا مطلع می‌شود، این مناظره شکل می‌گیرد:

بگفتا نیستی با خود کجایی؟	بگفتا در دیار آشنایی
بگفت آنجا که گردد رهنمونی	بگفت اندیشه‌ی شبگرد خونی
بگفتا چون شدی آنجا ندانم	بگفتا من دگر حیران آنم
بگفتا دیده‌ات آنجا نشان داد	بگفتا دل بدو پیوند جان داد
بگفتا کو دلی کو رهنما شد	بگفتا دل نمی‌دانم کجا شد...

شدت این عشق نادیده، او را بیمار و مخمور می‌کند، پس، پرده از این راز بر دایه‌اش می‌گشاید و برای کاستن درد، همراه با دایه، سوار کشتی می‌شود و به دریا می‌رود، اما دریا طوفانی شده، کشتی می‌شکند، همه غرق می‌شوند و دلارام بر روی تخته پاره‌ای بر روی آب، سرگردان می‌ماند. ناگهان کشتی‌یی از دور نمایان می‌شود و «جوانمردی چو خورشید جهانتاب/ رسیده نامش از افلاک مهرباب» او را نجات می‌دهد. دلارا چون وی را نمی‌شناسد، خود را کنیزی سرگردان معرفی می‌کند. آوازه زیبای کنیز به گوش جمشید می‌رسد و او خواهان دیدارش می‌گردد. مهرباب دلارا را به قصر شاه برده، به ندیمه می‌سپارد تا او را به نزد شاه ببرد. ندیمه با دیدن زیبایی دلارا از شدت حسد، زشت‌رویی را به نزد جمشید می‌فرستد و دلارا و مهرباب را حبس می‌کند. جمشید از غم این یار نادیده بیمار می‌شود. به تجویز حکیمی به نام ماقال، شاه برای رفع رنجوری، با یاران به شکارگاه می‌رود. به هنگام شکار، بیشه از صدای تیر و سگان شاه رم می‌کند و به سمت قصر شاه می‌تازد.

از آن سوی دلارا که در زیرزمین (خمخانه) زندانی بوده، برآن می‌شود تا زهر بنوشد و به زندگی خود پایان دهد، اما به اشتباه، شراب می‌نوشد و مست می‌شود. زمانی که شیر وارد بارگاه می‌شود، همه می‌گریزند، اما دلارا بر پشتش سوار می‌شود. شیرگیران شاه به دنبال شیر می‌روند تا اسیرش کنند. شاه از دیدن این صحنه و شجاعت دلارا حیرت می‌کند. شیرگیران شیر را آرام می‌کنند و دلارا را نزد جمشید می‌برند. دلارا با دیدن جمشید، حال دل با او می‌گوید. در همان زمان برادر مهرباب که تاجری بوده، دایه را با خود به نزد آن‌ها می‌برد. دایه ماجرای زندگی دلارا را برای شاه بازگو می‌کند. شاه شیفته او می‌شود و با او ازدواج می‌کند. منظومه در همین‌جا به پایان می‌رسد.

۶. ویژگی‌های قیاسی داستان دلدادگی جمشید در منظومه‌های گرشاسب‌نامه، جام جمشیدی و شاهنامه

بایسنقری

با آنکه داستان دلدادگی جمشید و دلارا در منظومه گرشاسب‌نامه به زیبایی سروده شده و شهرت بسیار دارد، روایت عبدی‌بیگ نیز در منظومه جام جمشیدی، با تفاوت‌هایی که دارد، علاوه‌بر جذابیت داستانی، دارای زیبایی‌های کلامی، نوآوری و ویژگی‌های سبکی خاص شاعر است که اثرش را ارزشمند و ماندگار می‌نماید. صور خیال و زیبایی‌های کلامی، در جای‌جای هر دو منظومه قابل مشاهده است.

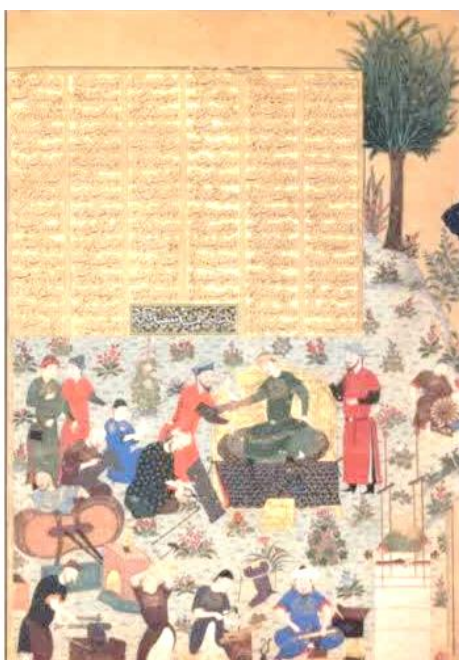
۱. در منظومه گرشاسب‌نامه، دلارا دختر گورنگ‌شاه، پادشاه زابل است و در منظومه جام جمشیدی، دلارا دختر پادشاه سمرقند است.
۲. در منظومه گرشاسب‌نامه، جمشید به زابل و نزد شاهدخت می‌رود، ولی در منظومه جام جمشیدی، دلارا از سمرقند به سرزمین عجم، به نزد جمشید می‌رود.
۳. در منظومه گرشاسب‌نامه، جمشید وارد قصر می‌شود و بدون هیچ مانعی به دلدار می‌رسد، ولی در منظومه جام جمشیدی، دلارا برای وصال جمشید با مواعی همچون غرق شدن در دریا و زندانی شدن به دست ندیمه شاه را پشت سر می‌گذارد.
۴. در منظومه گرشاسب‌نامه، جمشید و دلارا خارج از قاعده مرسوم و سنت‌ها با هم خلوت می‌کنند و دلارا از او بار می‌گیرد، اما در منظومه جام جمشیدی، نکاح صورت می‌پذیرد و جشن عروسی برگزار می‌گردد.
۵. در منظومه گرشاسب‌نامه، دلارا صاحب فرزند پسری به نام تور می‌شود و ماجرا تا شیداسپ و نوادگان آن‌ها به پیش می‌رود، اما در منظومه جام جمشیدی، داستان با وصال جمشید و دلارا به پایان می‌رسد.
۶. هماهنگی وزن منتخب با محتوای منظومه، از نکات قوت شعر عبدی بیگ است؛ چراکه عبدی بیگ مثنوی جام جمشیدی را در بحر هزج سروده و بحر هزج برای توصیف عشق و جوانی و داستان‌های عاشقانه مناسب دارد.
۷. منظومه جام جمشیدی در دوران صفوی سروده شده و از آنجا که بنابر دلایل اجتماعی و اقتصادی عهد صفوی، طبقه متوسط جامعه به ادبیات داستانی منظوم و منثور تمایل وافری پیدا کردند، تمایل این افراد متوسط‌الحال به منظومه‌های داستانی که از حس نیاز به سرگرمی آن‌ها سرچشمه می‌گرفت، نمی‌توانست با تصاویر پیچ در پیچ و استعارات شاعران پیشین سازگار آید. از این رو در این دوران آثار عاشقانه ساده‌تر می‌توانستند خوانندگان بیشتری بیابند. خود عبدی بیگ نیز تصریح دارد که این اثر را برای مردم زمانه و سمع یاران سروده است؛ بنابراین منظومه عبدی بیگ از نظر هنری فاقد تراحم تصاویر و توصیفات تو در توی شاعران پیشین است و از نظر زبانی دایره واژگانی آن، لغات ساده‌تری را دربر می‌گیرد.
۸. اسدی طوسی سرچشمه منظومه گرشاسب‌نامه را از کتاب یادگار مهان در کردار گرشاسب می‌داند که مکمل روایت فردوسی است. از اینجا روشن است که این منظومه از منبعی مکتوب برگرفته شده است با آنکه از کلیشه‌های راوی دهقان و موبد نیز مکرراً بهره گرفته شده است، اما چنانکه خود عبدی بیگ نیز تصریح دارد که این اثر را برای مردم زمانه و سمع یاران سروده است، منبع آن بی‌تردید، تحول یافته اصل ماجرا در روایات شفاهی بوده که عبدی بیگ آن را در قالب یک منظومه عاشقانه درآورده است.
۹. وصف معشوق در هر دو منظومه وصف ویژگی‌های ظاهری همراه با سجایای اخلاقی است و اکثراً این توصیف‌ها، در خدمت روایت است.

۱۰. مطالعه در ساختار روایت‌های عاشقانه این دو منظومه بیانگر آن است که در سازه‌های ساختار آن‌ها، یک دستور زبان روایی متشکل از سه عنصر: عشق، معشوق و عاشق وجود دارد. بر همین اساس، یکی از عناصر ابراز عشق در این دو منظومه «تمسک به توصیف و تصویر» است.

۱۱. اسدی در قیاس با عبدی بیگ شاعری صنعت‌پردازتر است. آرایه‌های بدیع لفظی به وفور در ابیات گرشاسب‌نامه خودنمایی می‌کنند.

۱۲. به دلیل آشنایی اسدی با لغات کهن، گرشاسب‌نامه از زبانی کهنه‌تر و قدیمی‌تر بهره می‌برد. قدرت در مناظره و تمثیل دو نقطه‌قوت گرشاسب‌نامه و واج‌آرایی و توصیف‌های هنری دو امتیاز شاخص جام جمشیدی است. اسدی در توصیف صحنه‌های بزمی و عاشقانه بسیار موفق‌تر از صحنه‌های رزمی است.

در شاهنامه بایسنقری بیشتر به پادشاهی جمشید در نگاره‌ها پرداخته شده است. تصویر شماره ۱ جمشید بر تخت پادشاهی ترسیم شده است.

تصویر ۱. جمشید بر تخت پادشاهی. شاهنامه بایسنقری مکتب هرات. ۸۳۳ ه.ق. محل نگهداری: کاخ گلستان

نتیجه‌گیری

چنانکه آشکار است، اسطوره‌ها نمادین‌اند؛ یعنی باز نمود اندیشه‌ها، آرزوها، آرمان‌ها، یا نیازهای بشر در بستر زندگی روزمره‌اند، اما نه نمادی از واقعیت موجود، بلکه نمادی از جهانی برساخته از آرزوها، خواسته‌ها، و زیرساخت‌های اندیشگانی هر قوم. این اسطوره‌ها، به مرور، بازتاب‌های ادبی می‌یابند و در هر ذهن و اندیشه‌ای به گونه‌ای خاص نماد می‌یابند. به سخن دیگر، جوامع انسانی در هر دوره از سیر تکاملی خویش، اسطوره‌ها و افسانه‌های نوینی مطابق با آرزوهای خود ساخته. یعنی، از نیروی خیال قهرمانان تازه‌ای نیافریده؛ بلکه یا از پدیده‌های پیشتر آفریده شده، تلفیقی

برقرار ایجاد نموده و یا کل روایت‌های کهن را بازسازی نموده است. این امر با برخورداری از روش‌های گوناگونی صورت گرفته، همچون: تکرار و نمونه‌برداری از صورت‌های موردپسند کهن و ترکیب جزء و کل و فرد و نوع؛ ادغام چند عنصر اسطوره‌ای پیشین در یکدیگر، یاری گرفتن از عوامل و عناصر اساطیری اقوام دیگر؛ دگرگونی بنیادی یک اسطوره و روایت و پدیده ذهنی به‌گونه‌ی ریشه‌ای و...

اسطوره جمشید نیز از این امر مستثنی نیست؛ چنانکه تحول تدریجی اسطوره جمشید در طول تاریخ، قابل مشاهده است. از اشاره به جمشید در اسطوره آفرینش و مرگ در ودا گرفته تا حضور نمادین به‌عنوان قهرمان شهریاری و پهلوانی در گاهان، و تا اسطوره تجدید حیات در اوستای جدید. پس از آن نیز با تغییر اسطوره جمشید در دوره اسلامی روبه‌رو می‌شویم؛ از تصویر پادشاهی که به ایجاد چهار طبقه اجتماعی موبدان، سپاهیان، کشاورزان، صنعتگران پرداخت تا شخصیتی که به کشف جواهرات و ساخت عطریات، ساخت سلاح‌های جنگی، نساجی و خیاطی، استخدام دیوان برای بردن تخت پادشاهی به آسمان؛ مرسوم‌نمودن نوروز، ساختن دژ (ورجمکرد یا بهشت زمینی) و... پرداخت. بازتاب عاشقانگی و دلدادگی او نیز که ردی در تاریخ دارد و اثری در تخیلات و آرزومندی‌های مخاطبان این اسطوره، در آثار مختلفی که در دوران‌های گوناگون پدید آمده، به شکلی و صورتی متفاوت در دسترس مخاطبان قرار گرفته است؛ در آثاری حماسی از نوع گرشاسب‌نامه به نوعی و در منظومه‌های عاشقانه متأخر از نوع جام جمشیدی به‌گونه‌ای دیگر.

فهرست منابع و مآخذ

کتاب‌ها

- ابن اثیر، عزالدین. (۱۳۷۰). الکامل فی التاریخ (تاریخ کامل). ج ۱، ترجمه: سید محمد حسین روحانی، تهران: انتشارات اساطیر.
- ابن بلخی. (۱۳۴۲). فارس‌نامه. به کوشش علی نقی بهروزی، شیراز: بی‌نا.
- ابن ندیم. (بی‌تا). الفهرست. قاهره: مطبعة الاستقامة.
- آذربیکدلی، لطفعلی بن آقاخان. (۱۳۳۷). آتشکده آذر. گردآورنده سیدجعفر شهیدی، تهران: مؤسسه نشر کتاب.
- اسدی طوسی، علی. (۱۳۵۴). گرشاسب‌نامه. به کوشش حبیب یغمایی، تهران: بی‌نا.
- افشاری، مهران؛ هداینی، مهدی. (۱۳۷۷). هفت لشکر. تهران: علمی.
- انجوی شیرازی، ابوالقاسم. (۱۳۶۳). فردوسی‌نامه. تهران: علمی.
- اوحدی دقایقی بلیانی، تقی‌الدین. (۱۳۸۸). عرفات العاشقین و عرصات العارفین. جلد چهارم، تصحیح: سید محسن ناجی نصرآبادی، چاپ چهارم، تهران: اساطیر.
- آیدنلو، سجاد. (۱۳۹۱). طومار نقالی شاهنامه. تهران: به‌نگار.
- بلعمی، محمد. (۱۳۵۳). تاریخ، به کوشش محمدتقی بهار و محمد پروین گنابادی، تهران: بندهش. (۱۳۸۵). ترجمه مهرداد بهار، تهران: توس.
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۸۰). الآثار الباقیة، به کوشش پرویز اذکایی، تهران: مؤسسه پژوهشی میراث پورداد، ابراهیم. (۱۳۵۶). یسنا، بمبئی. تهران: انتشارات انجمن زرتشتیان ایرانی.
- (۱۳۵۶). یشت‌ها، به کوشش بهرام فره‌وشی، تهران: علمی.
- ثعالبی، عبدالملک. (۱۳۷۶). ثمار القلوب، ترجمه رضا انزابی‌نژاد، مشهد: بی‌نا.
- رازی، امین احمد. (۱۳۸۷). تذکره هفت اقلیم. تصحیح سید محمدرضا طاهری، ج ۱، تهران: سروش.
- رضی، هاشم. (۱۳۸۵). نوروزنامه. منسوب به عمر خیام، به کوشش مجتبی مینوی، تهران: کتابخانه کاوه، وندیداد، ترجمه هاشم رضی، تهران: سخنوران.
- روپانی، وحید. (۱۳۹۲). سام‌نامه. تهران: میراث مکتوب.
- سعدی، مصلح‌الدین. (۱۳۸۳). کلیات سعدی. به اهتمام محمدعلی فروغی، تهران: امیرکبیر.

صدیقیان، مهین‌دخت. (۱۳۸۶). فرهنگ اساطیری - حماسی ایران به روایت منابع بعد از اسلام. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۳). حماسه‌سرایی در ایران: از قدیم‌ترین عهد تاریخی تا قرن چهاردهم هجری. تهران: امیرکبیر. -----
(۱۳۸۲). تاریخ ادبیات در ایران. تهران: فردوس.

طبری آملی، محمدبن جریر. (۱۳۶۲). تاریخ طبری. مترجم: ابوالقاسم پاینده، ج ۲، تهران: نشر اساطیر.

طبری، محمدبن جریر، (۱۳۶۷)، ترجمه تفسیر طبری، فراهم آمده در زمان سلطنت منصور بن نوح سامانی، ۳۵۰ تا ۳۶۵ هجری، به تصحیح: حبیب یغمایی، ۷ج، تهران: توس.

عبدی‌بیگ شیرازی، زین‌العابدین علی. (۱۳۹۶). تکملة الاخبار. تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: نشرنی.

(۱۹۶۶). لیلی و مجنون، تصحیح ابوالفضل رحیم اوف، مسکو.

(۱۹۶۷). هفت اختر. تصحیح ابوالفضل رحیم اوف، مسکو.

(۱۳۹۵). جنات عدن. تهران: انتشارات سخن.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۴). شاهنامه. به کوشش سعید حمیدیان، چاپ چهارم. تهران: قطره.

کاشی، محمدبن علی تقی‌الدین. (۱۳۸۴). خلاصه‌الاشعار و زبدة‌الافکار. چاپ عبدالعلی ادیب برومند و محمدحسین نصیری کهنمویی، تهران: میراث مکتوب.

کریستن‌سن، آرتور، (۱۳۸۳)، نخستین انسان و نخستین شهریار، ترجمه احمد تفضلی و ژاله آموزگار، تهران: چشمه.

گردیزی، عبدالحی. (۱۳۶۳)، زین‌الخبار، به کوشش عبدالحی حبیبی، تهران: علمی و فرهنگی.

مجمل‌التواریخ و القصص. (۱۳۱۸). به کوشش محمدتقی بهار، تهران: بی‌نا.

معودی، علی. (۱۳۸۴). مروج‌الذهب. به کوشش محمد محیی‌الدین عبدالحمید، قاهره: بی‌نا.

مقدسی، مطهر. (۱۹۰۳). البدء و التاریخ. به کوشش کلمان هوار، پاریس.

مقالات

اکبرلو، منوچهر. (۱۳۹۷). «منظومه‌ای در ستایش یکتاپرستی». نگاهی اجمالی به منظومه آسوریک، نشریه جوان.